

ПРЕСА І ХАРКІВСЬКИЙ ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ 1859–1863 РОКІВ

В статье на базе новых источников освещается деятельность харьковской гromады. Автор проанализирован ее состав, организационное состояние, цели, способы и методы деятельности. Доказана тесная связь, существовавшая между представителями гromады и газетой «Харьков». Автор считает, что данное издание выполняло важную роль рупора идей гromадовцев.

Ключевые слова: *гromада, национальное возрождение.*

The article outlines the activity of the gromada in Kharkiv on the basis of new sources. The author analyzed the participants, the structure, the aims, the management and the methods of the activity of the given movement. Close relationship which existed between the representatives of the gromada and newspaper 'Kharkiv' is proved. The author finds that the edition mentioned above played an important role of a powerful instrument for proclaiming ideas of the gromada members.

Keywords: *gromada, the National Revival.*

У процесі становлення української нації важливе місце посідає громадівський рух другої половини ХІХ століття. Він являв собою культурницький етап національно-культурного відродження. Громадами називали добровільні об'єднання інтелігенції та студентства, створені з метою проведення широкої просвітницької діяльності серед селян та інших неосвічених верств населення. Громади виникають починаючи з 1858 року в Києві, Петербурзі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах і містечках, головним чином України. Появу цих об'єднань пов'язують із поживавленням суспільного життя, яке спричинив ліберальний курс правління Олександра ІІ [1, с. 65]. До цього варто додати закордонний вплив на народи Російської імперії, викликаний революційними подіями 1848–1849 років у сусідній Австрійській імперії. Загалом, це була загальна тенденція, започаткована Французькою революцією, зламу старих станових суспільств та переходу до модерних, буржуазних відносин. Невипадково члени громад називали себе громадянами, підкреслюючи цим факт соціальної рівності. Зазначимо, що на цей час у Росії зберігалось кріпосне право, тому громадівський рух підривав його основи. Протягом ХІХ століття він переживав етапи піднесення й спаду, що було тісно пов'язане з відповідною політикою царизму, але повністю ніколи не зникав. Його зародження й перший період піднесення припадають на 1858 – першу половину 1863 року. Закінчення цього етапу пов'язане із антиукраїнськими діями уряду, що вилились у Валуєвський циркуляр, арешти провідних українських діячів. Приводом до таких дій влади послужив початок польського повстання та його штучне прив'язування до українського просвітницького руху.

Діяльність українських громад цього періоду залишається недостатньо вивченою. Найчастіше громадівський рух висвітлюють у зв'язку з виданням членами

Петербурзької громади часопису «Основа» (1861–1862). Безперечно, її лідери Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш задавали тон розвитку всього громадського руху. У межах українських етнічних земель найбільш активно працювали громадівці Києва та Полтави. Діяльність харківської громади менш помітна й гірше висвітлена. Деяку інформацію про її роботу можна знайти у дослідженні Миколи Гнопа, присвяченому полтавській громаді [2]. Невеликі, однак цінні статті з листами представників громадівського руху та уривками з щоденника В. Гнилоширова підготували І. Житецький, В. Білан, В. Франчук, О. Супронюк [3; 4; 5; 6].

У цій статті ми спробуємо повніше окреслити діяльність та склад харківської громади, погляди окремих лідерів на перспективу українського руху та проаналізувати зв'язки громадівців із часописом «Харків».

Згадане видання являло собою додаток до газети «Харківські губернські відомості». По-суті, це була окрема газета, яка виходила під назвою «Харків» протягом 1859 – 1865 років [7, с. 57]. Повного комплекту часопису за всі роки його виходу немає, досліджень його роботи не проводили. Винятком може бути нарис з історії журналістики нашого краю Ігоря Михайлина [7]. Слушно підкреслюючи важливість вивчення місцевої офіційної преси, автор приділив увагу й газеті «Харків». Було відзначено, що в її роботі брали участь відомі на той час постаті: Михайло Гаршин – батько письменника Всеволода Гаршина, а також письменники – Григорій Данилевський і Василь Мова (Лиманський). Тут же проаналізовано зміст дискусії, яка розгорнулася 1861 року на сторінках «Харкова» між Василем Мовою та російським журналістом О. Баримовим з приводу значення творчості щойно померлого Т. Г. Шевченка [7, с. 58–64].

До загальної характеристики часопису «Харків» варто додати, що на початок 1863 року в його структурі вималювалось три частини. Перша і найбільша включала різноманітні публіцистичні матеріали. Тут же час від часу друкували інформацію законодавчого характеру. Друга частина – це так звані «Щоденник», де з'являлися короткі повідомлення про надзвичайні події у Харкові, переважно кримінального характеру. Третя частина – «Оголошення», тобто повідомлення про продаж різноманітного товару та надання послуг жителям міста та сільської місцевості. Загалом часопис ще був слабо насичений публіцистикою порівняно зі столичними виданнями. Наявність двох останніх розділів свідчить про намагання редакції працювати на суто комерційних засадах. Кожен номер газети складався з чотирьох аркушів та восьми сторінок формату, близького до А 4. Нумерація сторінок була суцільною. Редактором перших чотирьох номерів за 1863 рік значився професор Харківського університету О. Грабовський, далі ці обов'язки були покладені на П. Пузанова. Газета виходила тричі на тиждень у понеділок, середу й п'ятницю.

Харківська громада виникла наприкінці 1858 – на початку 1859 року. Чіткого кількісного складу та організаційної структури вона не мала. 1862 року була спроба організуватися в товариство любителів української словесності. Професор медицини Харківського університету Іван Калениченко подав проект товариства попечителю навчального округу Дмитру Льовшину. Останній напевно позитивно ставився до розвитку просвітницького руху і навіть разом з П. Гулаком-Артемовським ніби був

готовий очолити його, однак цей проект не був реалізований [6, с. 188]. Більше того, у № 13 часопису «Харків» з'явилося повідомлення про те, що Д. Льовшина переводять на службу попечителем Московського навчального округу. Як впливає з цієї анонімної статті, така зміна викликала найнеприємніше враження та сум громадськості [8]. Цілком імовірно, що ця кадрова перестановка була викликана початком цих негативних змін. Крім причин зовнішнього характеру, слід назвати й внутрішні розбіжності серед представників громадівського руху. Як бачимо з листа Івана Нордеги до проф. Олександра Потебні, регламентація та фіксація засідань, покладання певних обов'язків на кожного члена громади викликали побоювання щодо обмеження особистої свободи й небажання працювати за таких умов [6, с. 188]. Висловлювалися думки, що занадто рано створювати якусь єдину централізовану структуру. Скоріше за все, хоч громадівці збиралися разом, обирали голову, писаря і скарбника, чіткої організаційної структури так і не було створено.

Серед проектів, які намічали харків'яни, слід назвати спробу випуску двомовної газети «Український вісник» за редакцією Ф. Петропавловського, укладення українсько-російського словника, написання україномовних підручників, встановлення зв'язків із громадами інших міст України та з Галичиною [6, с. 188]. Не всі з намічених планів удалося здійснити.

Щодо тих справ, які все ж таки вдалося реалізувати, у першу чергу слід відзначити відкриття недільних шкіл у Харкові та в межах губернії. Згідно з даними В. Білана, у місті діяло чотири школи, з яких одна жіноча, а поза його межами – шість [4, с. 34]. Одним із організаторів жіночої школи та її незмінним керівником була Христина Алчевська. Правда, за спогадами останньої, у Харкові було засновано три школи [9, с. 9–10]. Серед активістів створення першої недільної школи при першій харківській гімназії названо двох учителів Ладовського й Павлова та студентів Хлопова, Галченка, Завадського, Залеського, Саковича, Блінова, другого Завадського, Маркова, Костенка, Спаського. Серед працівників жіночої школи відзначено передусім Є. Чирикову, В. Томашевську і А. Грищенко [9, с. 10–11]. Прохання про відкриття першої школи було подано 1859 року, проте відкрилася вона на рік пізніше. Це було пов'язане з тим, що серед молодих активістів знайшлися причетні до Харківського таємного товариства. Це підпільне товариство мало ліворадикальну політичну орієнтацію. Можливо, кілька чоловік свідомо включилися в організацію недільної школи з метою проведення там відповідної пропаганди. З другого боку, слід зазначити, що серед перших народних просвітителів не було чіткої ідеологічної орієнтації.

Серед національних будителів потрібно відзначити ще кілька неназваних прізвищ. По-перше, учителі Ладовський, Канцевич, Копейчиков. По-друге, студенти, які згодом стали викладачами, учителями, зайняли інші посади, які вимагали відповідного рівня освіти, – Василь Гнилоширов, Михайло Жученко, Семен Сукачов, Андрій Шиманов, Денис Оробченко, Іван Шам, Костянтин Жученко, Петро Лобко, Іван Біликов, Яків Станіславський, Іван Бницький, Федір Павловський, Григорій Запорожець, Теоктил Хартахай (продовжив навчання у столиці), Григорій Сіренко, Яків Крем'янський, В. Лободовський. Крім них, у документах фігурують прізвища

Чирикова, Залобовського, Гавришко, Чорноморців (мабуть, брати – *О. Я.*). Після розгрому громадівського руху восени 1863 року серед тих, кого жандармерія підозрювала в його активній участі, згадано викладачів університету Потєбню, Каченовського, Сокальського, Францковського і Крем'янського, а також студента Палкіна, книгаря Балліна і якогось Стоянова [10, с. 195–196]. Тобто ці люди не були арештовані й скоріше за все періодично проводили роботу або збиралися окремими невеликими гуртами.

Важливим напрямом роботи громадівців було написання книг для народу та розповсюдження вже наявної україномовної літератури. Так, відомо, що харків'яни на власні кошти закупили «Буквар южноруський» Т. Шевченка й надіслали у кількості шести тисяч примірників митрополиту Київському і Галицькому Арсенію. Останній нібито неодноразово висловлювався на користь використання у церковно-приходських школах українських підручників. Проте Арсеній виступив у ролі провокатора, повідомивши про подарунок та прізвища його ініціаторів у відповідні структури. Урешті Головне управління цензури не рекомендувало використовувати у навчанні україномовну літературу, бо це «может вызвать к отдельной жизни малорусскую народность» [11, с. 67]. Згідно із записами В. Гнилосирова, харків'яни закупили не шість, а дві тисячі примірників Букваря, а решту книг П. Куліша [3, с. 148].

Серед інших напрямів діяльності громадівців необхідно згадати написання та видання брошур. З цією метою вони домовились з редактором газети «Харків», що той друкуватиме україномовні статті, а замість гонорару громадівці отримуватимуть 100 відбитків газети і з них компонуватимуть брошури [2, с. 212]. Саме таким чином й було видано брошуру студента А. Саковича «Про тепло. Задля українських шкіл» (Харків, 1862, 19 с.).

Ще одним напрямом роботи громадівців було проведення в Харкові літературно-музичних вечорів та вистав. Такі заходи, з одного боку, сприяли відродженню української культури, з другого – формували певний фінансовий капітал для розвитку справи. До річниці смерті Т. Шевченка у місті був проведений перший літературно-музичний вечір, присвячений його пам'яті. Результати його виявилися позитивними, було зібрано 280 рублів чистого прибутку. Саме за ці гроші було здійснено згадану закупівлю Букваря Т. Шевченка [3, с. 147]. Як свідчать матеріали газети «Харків», практика проведення таких заходів успішно продовжувалась. Так, один із активних громадівців, М. Жученко повідомив громадськість, що прибуток за останній літературно-музичний вечір 1862 року склав 292 рублі, і на ці кошти було здійснено закупівлю української літератури [12, с. 108]. Цю літературу, зазначає автор допису, було успішно розповсюджено серед населення, що розвінчує міф про нерозуміння «штучно створеного» українського тексту та байдужість українців до рідної книги. У цьому ж номері надруковано повідомлення про організацію чергової української вистави, прибуток від проведення якої буде надіслано до столиці М. Костомарову [13, с. 108]. У цей час М. Костомаров на сторінках журналу «Основа» проводив активну кампанію зі збирання коштів для видання україномовних книг для шкіл.

Презентована вистава пройшла своєчасно й успішно. Як повідомляв на сторінках

зазначеної газети М. Жученко, чистий прибуток зріс до 483 рублів, які й було відправлено М. Костомарову [14, с. 165]. Далі автор публікації зазначив, що театральна зала була на диво повною, мабуть, публіка не забула співчуття до рідного слова й «спільної нашої української справи». М. Жученко висловив надію, що минеться «пора глузування над своїм рідним», «закохана у простій селянській хаті наша рідна мова прийшла до вподоби й заможному й освіченому чоловікові». Частина тексту статті навмисно було надруковано українською мовою. Автор підкреслив, що українську мову сприймають не лише у селі, а й у місті. В одному з подальших номерів газети «Харків» було опубліковано статтю «Малоросійські п'єси на харківській сцені» [15, с. 289–293]. Автор Гр. Воронченко аналізував якість українських вистав колективу місцевого театру і аматорського колективу представників харківської громади. Критикуючи перших артистів за погане знання української мови й народного характеру, автор відзначив більш якісну гру аматорів. Вони поставили вистави І. Котляревського «Москаль-чарівник» і «Наталка-Полтавка», які закінчувалися криками bis-bis-bis. Автор публікації бажає частіше ставити такі вистави, щоб вони розважали душу. Варто підкреслити, що популярності набували саме українські вистави, якщо до цього вдавалася навіть російськомовна трупа, що підкреслює факт національно-культурного відродження серед мешканців міста.

В одному з наступних номерів газети «Харків» було надруковано лист М. Костомарова, який передав до редакції М. Жученко [16, с. 198]. Лист являв собою звіт про те, хто і скільки коштів надіслав відомому історику, та містив повідомлення про надруковану арифметику О. Кониського, надіслані до цензури книги «Священної історії» С. Опатовича і «Життя святих», перекладені Гуголинським. Як показує аналіз наведеного матеріалу, тільки за лютий 1863 року до нього надійшло 764 рублі, що склало за нашими підрахунками 71,6 % від загальної суми. Тож кампанія зі збирання коштів, розпочата наприкінці 1862 року, невпинно набирала обертів. Якщо зважити на неприхильне ставлення до цих заходів царського уряду, високий рівень русифікації населення, приватну ініціативу, можна стверджувати, що ці заходи знайшли реальний відгук у населення.

Свідченням невинуватої прихильності редакції газети «Харків» до українського руху була поява однієї досить ґрунтовної публікації «Аванпости темної армії». Її автором був А. Скавронський (псевдонім Григорія Данилевського) [17]. Ця стаття була своєрідним доповненням іншої публікації автора «Українське питання і його вороги», яка з'явилася друком в газеті «Сучасне слово» наприкінці 1862 року. Григорій Петрович Данилевський (1828 – 1890) народився на Слобожанщині в Ізюмському повіті, навчався у столичних університетах, працював на високих державних посадах. 1857 року повернувся на батьківщину, де був депутатом комітету у селянських справах, членом училищної ради, губернської земської управи. З 1869 року переїхав до столиці, де працював помічником, а згодом редактором «Петербурзького вісника», входив до складу ради Головного управління у справах друку. Його перу належить велика кількість художніх творів, історико-публіцистичних досліджень, зокрема й з української тематики. Він був активним

поборником ідеї народного просвітництва, написав розвідки про народні школи в Україні XVIII–XIX століть. Так, в «Українській старовині» Г. Данилевський між іншим зазначав, що у Франції на середину XIX століття одна школа припадала на 553 особи, у Австрії – на 1195, а в Харківській губернії – на 4560 осіб [18, с. 399]. Варто підкреслити, що вчений був прихильником викладання в школі українською мовою, через що один із цензорів називав його «проповідником малоросійського сепаратизма» [11, с. 121].

Отже, основні тези статті Г. Данилевського такі. Автор засуджує необґрунтовані нападки та відверті доноси на представників українського просвітницького руху, що лунають на сторінках преси, з вуст реакційних осіб. Згадуються прізвища В. Аскачевського – редактора «Петербурзького щотижневика», К. Говорського – представника «Вісника Південно-Західної та Західної Росії» та ін. Українців Г. Данилевський вважає окремим народом. Самобутньою, а не штучною є й українська мова. Свої твердження автор аргументує окремими виразними фактами. При цьому галичан Австрії він також відносить до українського етносу й між іншим посилається на статтю І. Марковича в журналі «Основа». Автор заперечує твердження, ніби український рух має сепаратистський характер, бо вважає, що українці та росіяни об'єдналися добровільно на рівних правах, мають спільну й близьку історичну долю й повинні жити в одній державі. В межах останньої обидва народи мають право на природний розвиток власної мови та культури.

Потрібно зазначити, що схожі думки щодо цілей діяльності харківської громади висловив у листі до галичан від І. Нордега. «Наша мета така ж, як у киян, полтавців і всіх українців: розвивати народ, на його власних початках вироблювати літературну мову і допомагати складанню самостійної української літератури» [6, с. 182]. З наукової точки зору, громадівці проводили курс культурницької розбудови української нації, за якою рано чи пізно настає політичний етап. Утворення окремої української літературної мови та її впровадження в освітню систему аж ніяк не збирався допускати російський уряд.

Ще одним моментом тісного співробітництва між представниками харківської громади і газетою «Харків» є публікація на її сторінках україномовної п'єси «Доля». Її автором був згадуваний І. Нордега, який підписався псевдонімом Стеценко [19]. Невдовзі вона вийшла окремою брошурою як відбиток газети, тобто продовжував працювати механізм, про який зазначалося вище.

Підбиваючи підсумок, потрібно зазначити, що за першої же сприятливої нагоди інтелігенція та студентство Харкова активно включилися в просвітню роботу серед свого народу. Громада поставила перед собою великі плани, проте далеко не всі вони були здійснені. Причинами цього були низький організаційний рівень, слабка фінансова база, відсутність досвіду громадської діяльності, врешті, головний удар нанесла репресивна політика уряду. Представники громадівського руху ще не ставили перед собою політичних завдань, їхня робота проходила в культурницькому руслі, що відповідає другій фазі національного відродження згідно з періодизацією М. Гроха. Громадівці встановили плідні та систематичні контакти з газетою «Харків», яка виступила їхнім неофіційним рупором. За умов, коли у місті виходила єдина офіційна

газета «Харківські губернські відомості», вихід додатку, а по-суті ще однієї газети, яка прихильно ставилася до українського руху, був важливим явищем для розвитку національного відродження.

Література:

1. Грицак, Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Текст] : навч. посіб. / Я. Грицак – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
2. Гніп, М. Громадівський рух на Україні 1860-х рр. Полтавська громада [Текст] / М. Гніп. – Х. : Держвидав України, 1930. – Т. 1. – 234 с.
3. Житецький, І. Шевченко і харківська молодь [Текст] / І. Житецький // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 143–148.
4. Білан, В. Мережа недільних шкіл по Україні (1859–1862 рр.) [Текст] / В. Білан // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 31–40.
5. Франчук, В. З оточення Олександра Потебні [Текст] / В. Франчук // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 6–16.
6. Супронюк, О. Харківська громада наприкінці 1862 р. [Текст] / О. Супронюк // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 179–191.
7. Михайлин, І. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917 [Текст] / І. Михайлин. – Х. : Колорит, 2007. – 363 с.
8. Харьков. – 1863. – № 13. – С. 97.
9. Алчевська, Х. Д. Полувеківий юбилей (1862–1912) [Текст] / Х. Д. Алчевська. – М. : Тип. тов-ва Сытина И. Д., 1912. – 244 с.
10. Савченко, Ф. Заборона українства 1876 року [Текст] / Ф. Савченко. – Х.-К. : Держвидав України, 1930. – 409 с.
11. Миллер, А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) [Текст] / А. Миллер. – Спб. : Алетейя, 2000. – 267 с.
12. Ж-ко, М. Сведения об употреблении денег собранных от литературно-музыкального вечера данного в память Т. Г. Шевченко [Текст] / М. Ж-ко // Харьков. – 1863. – № 13. – С. 108.
13. Сведения об украинском спектакле, в воскресенье, 10 февраля [Текст] // Харьков. – 1863. – № 13. – С. 108.
14. Объявление об украинском спектакле, в воскресенье, 10 февраля [Текст] // Харьков. – 1863. – № 13. – С. 108.
15. Воронченко, Гр. Малороссийские пьесы на харьковской сцене [Текст] / Гр. Воронченко // Харьков. – 1863. – № 37. – С. 289–293.
16. Костомаров, М. Пожертвования в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке [Текст] / М. Костомаров // Харьков. – 1863. – № 25. – С. 198.
17. Скавронский, А. Аванпосты темной армии [Текст] / А. Скавронский // Харьков. – 1863. – № 29–31, 34–35.
18. Данилевский, Г. Украинская старина [Текст] / Г. Данилевский. – Х. : Изд. Зеленского и Любарского, 1866. – 403 с.
19. Стеценко. Доля [Текст] / Стеценко // Харьков. – 1863. – № 39–43.